

Analysis of Educational Methods in the Educational System of Master Ali Safai Haeri

Mojtaba Elahi Khorasani¹, Azam Nayeibnia²

¹ Professor, Department of Educational Jurisprudence, Mashhad Seminary; Assistant Professor, Akhund Khorasani Specialized Center (affiliated with Baqier Al-Olum University), Mashhad, Iran. mojtaba.elahi.khorasani@gmail.com

² PhD. student, Department of Quran and Psychology, Higher Education School for Jurisprudence and Quran, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran
(Corresponding author). a.mazinani.1394@gmail.com

Abstract

Educational methods, as one of the fundamental pillars in educational systems, play a key role in the formation of human personality and behavior. In the contemporary era, considering rapid social and cultural transformations, the necessity of recognizing and precisely analyzing these methods is felt more than ever. The present research, with the aim of analyzing educational methods in the educational thought of Safai Haeri, has been organized to explain and analyze the types and mechanisms of applying educational methods within the framework of the Islamic educational system using a descriptive-analytical approach. The findings indicate that in his educational system, the "educational method" is not a tool for data transmission, but a mechanism for existential guidance and strengthening self-direction on the path of 'Ubudiyyah (servitude to God). Pre-puberty educational methods are of the "preparatory" type and are organized in three environments: "closed, mobile, and contradictory/open"; the closed environment is based on suggestive methods (story, signs, imposition, management, encouragement, and threat), the mobile environment is based on impositional methods (comprehension, imposition, management, encouragement, and threat), and the open environment relies on three fundamental pillars of "personality, liberty, and thought." In contrast, the education of a mature individual is based on two categories: general methods (admonition, instruction, Tazkiyah) and specific principles (Bayyinah, Kitāb, and Mizan), elevating the process of Tarbiyah from "preparation" to "epistemic-faith-based self-foundation." The conclusion of the research showed that combining the stage-centeredness of growth with the environment-centeredness of Tarbiyah within the framework of Safai Haeri's educational thought presents a novel integrated model capable of empowering the theoretical foundations of Islamic Tarbiyah for reconstructing contemporary models of religious education, and in this respect, possesses the capacity to develop applied models in educational policy-making.

Keywords: Educational Methods, Islamic Educational System, Safai Haeri, Educational Growth, Educational Environments.

Received: 2025/08/12 ; Revised: 2025/09/16 ; Accepted: 2025/10/22 ; Published online: 2025/12/26

Cite this article: Elahi Khorasani, M. & Nayeibnia, A. (2025). Analysis of Educational Methods in the Educational System of Master Ali Safai Haeri. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 6(4), p. 57-76.
<https://doi.org/10.48310/riet.2025.21020.1545>

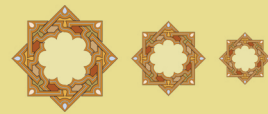
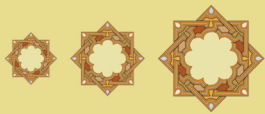
Publisher: Farhangian University

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Article type: Research Article

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

تحلیل روش‌های تربیت در نظام تربیتی استاد علی صفایی حائری

مجتبی‌الهی خراسانی^۱، اعظم نایب‌نیا^۲

^۱ استاد فقه تربیت، حوزه علمیه مشهد؛ استادیار، مرکز تخصصی آخوند خراسانی (وابسته به دانشگاه

باقرالعلوم(ع))، مشهد، ایران. mojtaba.elahi.khorasani@gmail.com

^۲ دانشجوی دکتری، گروه قرآن و روانشناسی، مجتمع آموزش عالی فقه و قرآن، جامعه المصطفی

العالمیه، مشهد، ایران (نویسنده مسئول). a.mazinani.1394@gmail.com

چکیده

روش‌های تربیتی به‌مثابه یکی از ارکان بنیادین در نظام‌های آموزشی، نقشی کلیدی در شکل‌گیری شخصیت و رفتار انسان ایفا می‌کنند. در عصر حاضر، با توجه به تحولات سریع اجتماعی و فرهنگی، ضرورت شناخت و تحلیل دقیق این روش‌ها بیش از پیش احساس می‌شود. پژوهش حاضر با هدف تحلیل روش‌های تربیت در اندیشه تربیتی صفایی حائری، درصدد تبیین و تحلیل اقسام و سازوکار کاربست روش‌های تربیت در چارچوب نظام تربیتی اسلامی با رویکرد توصیفی-تحلیلی سامان یافته است. یافته‌ها نشان‌گر آن است که در نظام تربیتی وی، «روش تربیتی» نه ابزار انتقال داده، بلکه سازوکار هدایت وجودی و تقویت خودراهبری در مسیر عبودیت است. روش‌های تربیتی پیش از بلوغ، از سنخ روش‌های «تمهیدی» بوده و در سه محیط «بسته، متحرک و متضاد/باز» سامان می‌یابند؛ محیط بسته مبتنی بر روش‌های تلقینی «داستان، اشارات، تحمیل، تدبیر، تشویق و تهدید»، محیط متحرک مبتنی بر روش‌های تحمیلی «تفهیم، تحمیل، تدبیر، تشویق و تهدید»، و محیط باز متکی بر سه رکن اساسی «شخصیت، حریت و تفکر» است. در مقابل، تربیت فرد بالغ بر دو دسته روش‌های عام (تذکر، تعلیم، تزکیه) و اصول خاص (ببینات، کتاب و میزان) استوار است و فرآیند تربیت را از «آماده‌سازی» به «خودبنیادی معرفتی-ایمانی» ارتقاء می‌دهد. نتیجه‌گیری پژوهش نشان داد که ترکیب مرحله‌محوری رشد با محیط‌محوری تربیت در چارچوب اندیشه تربیتی صفایی حائری، الگوی تلفیقی نوینی ارائه می‌کند که قادر است بن‌مایه‌های نظری تربیت اسلامی را برای بازسازی الگوهای معاصر تربیت دینی توانمند سازد و از این حیث دارای ظرفیت توسعه مدل‌های کاربردی در سیاست‌گذاری آموزشی است.

کلیدواژه‌ها: روش‌های تربیت، نظام تربیتی اسلامی، صفایی حائری، رشد تربیتی، محیط‌های تربیتی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۷؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۱۰/۰۵

استناد به این مقاله: الهی خراسانی، مجتبی؛ نایب‌نیا، اعظم (۱۴۰۴). تحلیل روش‌های تربیت در نظام تربیتی استاد علی صفایی حائری. پژوهش در

آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۶(۴)، ص ۵۷-۷۶. <https://doi.org/10.48310/riet.2025.21020.1545>

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

©۱۴۰۴/نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

تربیت در اندیشه اسلامی فرایندی هدفمند، مستمر و ناظر به شکوفایی استعدادهای انسانی و هدایت ارادی انسان در مسیر رشد و کمال است. در این نگرش، تربیت صرفاً انتقال دانش یا ارزش نیست، بلکه فرایند «شدن آگاهانه» و فعلیت بخشی به قوای انسانی در راستای غایت عبودیت به شمار می آید (مطهری، ۱۳۸۴). در چنین چارچوبی، «روش تربیت» به مثابه رکن عملی و اجرایی نظام تربیت، نقشی تعیین کننده دارد؛ زیرا روش، حلقه واسطه مبانی نظری و تحقق عملی اهداف تربیتی است (دادموسوی، ۱۴۰۲) و بدون آن، نظام تربیت اسلامی از مرحله نظری فراتر نمی رود. با این وجود، در اغلب پژوهش های حوزه تعلیم و تربیت اسلامی، تمرکز عمدتاً بر مبانی، اهداف یا ارزش ها بوده و روش های تربیتی کمتر به صورت ساختارمند، مرحله محور و انطباق یافته با محیط های تربیتی مورد بررسی قرار گرفته اند. این غفلت موجب شده تا یکی از عناصر اساسی نظام تربیت اسلامی، یعنی چگونگی تحقق تربیت در میدان عمل، از انسجام نظری و عملی لازم برخوردار نباشد. در این میان، اندیشه تربیتی صفایی حائری (۱۳۳۰-۱۳۷۸) به عنوان یکی از متفکران برجسته معاصر اسلام، ظرفیت ویژه ای برای بازخوانی مسئله روش های تربیتی دارد. صفایی حائری با نگاهی سیستمی به تربیت، آن را فرآیندی پویا، تدریجی و در عین حال تعاملی میان «انسان، محیط و ارزش» می داند (صفایی حائری، ۱۳۸۵). وی از جمله متفکران اسلامی و قرآن پژوهانی است که در دوران معاصر با درک صحیح از شرایط فرهنگی جامعه و نظام اسلامی، و با دغدغه های گوناگون سازندگی و تربیت در آثار خود، به نحو مستقیم و غیرمستقیم به بیان اندیشه های تربیتی مبتنی بر دیدگاه ناب اسلام پرداخته است. می توان محور کلیدی اندیشه های تربیتی ایشان را اصالت و استناد به متون دینی، قرآنی و روایات، اما با نگاهی نو و در مسیر نیازهای انسان معاصر دانست (احمدزاده، ۱۳۹۴). همچنین با بررسی آراء صفایی حائری، درباره شیوه های مواجهه با اندیشه های برون دینی، روش ها و رویکردها در سطح نظری، این صورت را صورت «رقابت پیشرو» دانسته اند که دارای دو ساختار است. ساختاری که نفوذ در لایه های عمیق اندیشه های برون دینی را به صورت های متنوع انجام می دهد و دیگری، تلاش برای ارائه یک بدیل و جایگزین سازی اندیشه پیشنهادی دینی است (قصور درگاهی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۲۱۸-۲۳۸). ایشان اندیشمندی است نظام گرا (زارعی گلپایگانی، ۱۳۹۲) که برخلاف اکثر متون سنتی تربیت اسلامی، دستگاهی «روش شناختی» و «کاربردمحور» ارائه می دهد. با وجود ژرفای نظری در آثار صفایی حائری، بررسی ها نشان می دهد که تاکنون پژوهش جامعی که ساختار روش های تربیتی در نظام فکری وی را به صورت نظام مند، مرحله محور و محیط محور تبیین کند، انجام نشده و اغلب مطالعات پیشین، صرفاً به تبیین مبانی یا اهداف تربیت پرداخته و از تحلیل منسجم روش ها و ارتباط آن ها

با مراحل رشد غفلت کرده‌اند. این خلأ، ضرورت پژوهش حاضر را دوچندان کرده است. از این رو وجه انتخاب وی، براساس وجود خلأ پژوهشی روشن، ظرفیت نظری ممتاز، و قابلیت ارائه الگوی تربیتی معاصر صورت گرفته است. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش آن است که روش‌های تربیت در نظام فکری و تربیتی استاد علی صفایی حائری چیست؟ و چه ارتباطی میان مراحل رشد و محیط‌های تربیتی در شکل‌گیری این روش‌ها وجود دارد؟ اهمیت این پژوهش از دو منظر قابل توجه است: نخست، از حیث نظری می‌تواند ظرفیت مغفول‌مانده اندیشه صفایی حائری را در حوزه روش‌های تربیتی بازایی و با تحلیل نظام‌مند آن، سهمی در تکمیل بنیان‌های نظری تربیت اسلامی داشته باشد. دوم، از حیث کاربردی می‌تواند الگویی بومی برای طراحی برنامه‌های تربیتی مبتنی بر ارزش‌ها و ساختارهای فرهنگی - دینی جامعه اسلامی فراهم آورد (غنوی، ۱۳۹۶). از این رو هدف پژوهش حاضر، تحلیل و تبیین روش‌های تربیتی در اندیشه صفایی حائری با تمرکز بر دو محور «مراحل رشد» و «محیط‌های تربیتی» بوده و تلاش شده تا با استنتاج منطقی از گزاره‌های تربیتی، نظام روش‌های تربیتی وی ارائه گردد. در این چارچوب، یکی از ابعاد تحلیل پژوهش، بازنمایی مرزبندی مفهومی روش تربیتی از دیگر مؤلفه‌های تربیت (اهداف، اصول، اشکال و ابزارهای تربیتی) در منظومه فکری صفایی حائری است.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی تاکنون به تبیین و تحلیل ابعاد مختلف اندیشه تربیتی استاد علی صفایی حائری پرداخته‌اند. برای نمونه، شرفی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهش «مبانی انسان‌شناختی در اندیشه‌های علی صفایی حائری و اصول تربیتی ناظر بر آن»، به تبیین مبانی فطرت‌محور و آگاهانه تربیت در اندیشه صفایی پرداخته‌اند، اما به ساختار روش‌های اجرایی اشاره‌ای نکرده‌اند.

همچنین، احمدزاده (۱۳۹۴) در مقاله «مهندسی فرهنگ و سبک زندگی اسلامی، با تمرکز بر نگاه قرآنی صفایی»، تربیت را زیربنای تحول فرهنگی معرفی می‌کند، اما بحث روش در آن مغفول باقی مانده است.

در حوزه تربیت عملی، عسکریپور و نوروزی (۱۳۹۶) در مقاله «حیطه‌های تربیتی اثرگذار در دوران کودکی با نگاهی بر دیدگاه صفایی حائری» حیطه‌های تربیت کودکی را بررسی کرده و هیچ رویکرد روش‌شناسی تربیتی در پژوهش نداشته‌اند.

خواججه‌پور و نجفی (۱۴۰۱) نیز در پژوهش «پیش‌نیازشناسی و وظیفه‌شناسی مربی تربیت دینی در اندیشه استاد صفایی حائری»، وظایف مربی دینی را از منظر صفایی بررسی کرده است.

نیک‌فرجام و نجفی (۱۴۰۱) در مقاله «نقش تفکر در آموزش مفاهیم دینی از دیدگاه استاد صفایی

حائری»، تفکر را روح حاکم بر فرآیند تربیت در اندیشه صفایی حائری معرفی کرده‌اند. از سوی دیگر، در حوزه روش‌شناسی تربیت اسلامی نیز مطالعات بسیاری انجام شده از جمله: شمعانی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «اصول و روش‌های تربیتی از دیدگاه امام خمینی» روش‌هایی همچون روش محبت و امید، تشویق و تنبیه، الگوبرداری را استخراج کرده‌اند.

مهدوی‌راد و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش «روش تربیت انسان در سیره انبیاء از نگاه قرآن کریم» شیوه‌های الگویی، مهرورزی و عبرت‌آموزی و مداومت بر عمل را از اهم روش‌های تربیت انسان در سیره انبیاء برشمرده‌اند.

موسوی و همکاران (۱۴۰۳) نیز در مقاله «روش‌های تربیتی در نظام تزکیه‌محور» کوشیده‌اند تا الگوهای قرآنی در تعلیم و تربیت تزکیه‌محور را در سه حوزه روش‌های بینشی، گرایشی و رفتاری مورد بررسی قرار دهند.

همچنین احمدیان احمدآبادی (۱۴۰۳) در مقاله «واکاوی ابعاد روش تربیت الگویی در پرتو معارف علوی»، روش تربیت الگویی را براساس معارف علوی تحلیل کرده است. بنابراین، مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد اگرچه آثار پیشین، ابعاد متنوعی از روش تربیت اسلامی و اندیشه صفایی حائری را واکاوی کرده‌اند، اما تاکنون پژوهشی جامع که نظام «روش‌های تربیتی صفایی حائری» را در پیوند با مراحل رشد و محیط‌های تربیتی تبیین کند، انجام نشده است. پژوهش حاضر با تلفیق دستاوردهای روش‌شناسی تربیت اسلامی و تحلیل آثار صفایی حائری، درصدد است تا این خلأ را پر کرده و الگویی منسجم از ساختار روش‌های تربیتی در نظام فکری او ارائه نماید. بنابراین، وجه نوآوری این پژوهش آن است که منظومه روش‌های تربیتی صفایی حائری را در قالب الگویی مرحله‌محور- محیط‌محور بازسازی و نظام‌مند کرده و با استخراج منطق درونی روش‌ها در سطوح تمهیدی، و عام و خاص، چارچوبی نوین برای بازخوانی و کاربرست تربیت اسلامی ارائه دهد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش با هدف تبیین چستی، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی روش‌های تربیتی در اندیشه صفایی حائری با روش توصیفی- تحلیلی انجام شده است. جامعه پژوهش را آثار مکتوب ایشان تشکیل می‌دهد که به صورت هدفمند و براساس ارتباط مستقیم با موضوع تربیت انتخاب شده‌اند؛ ازجمله «مسئولیت و سازندگی» (۱۳۸۵)؛ تربیت کودک (۱۳۹۳)؛ رشد (۱۳۸۲) و حرکت (۱۳۹۰). این آثار به‌عنوان منابع اولیه به‌منزله داده‌های اصلی پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند. افزون بر آن، آثار تفسیری و تحلیلی شاگردان و پژوهشگران معاصر به‌عنوان منابع ثانویه برای تفسیر دقیق‌تر مفاهیم و اعتبارسنجی یافته‌ها

استفاده شده‌اند. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه اسنادی گردآوری شده و براساس محورهای «مفهوم روش تربیت»، «گونه‌شناسی روش‌ها» و «طبقه‌بندی آن‌ها» تحلیل شده است.

۴. مفهوم‌شناسی

۴-۱. چیستی مفهوم «تربیت» در نظام تربیتی صفایی حائری

صفایی حائری، مفهوم «تربیت»^۱ را با تشبیهی زیبا اینگونه بیان می‌کند: تربیت عبارت است از «از آهن ماشین ساختن و از بشر آدم آفریدن. نه ساختن موجود اجتماعی، ابزار ساز، ناطق، انتخاب‌کننده، آزاد و خلاق. این استعدادها و غرایز فردی و اجتماعی و عالی، تعریف آدم نیست. آدمی یعنی کسی که بر تمام استعدادهایش حکومت می‌کند و توان مدیریت آن را دارد و به آن‌ها در مسیر صحیح جهت می‌دهد» (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۳۵). به عبارتی، تربیت شکوفا نمودن و جهت دادن ظرفیت‌ها، استعدادها و برآوردن نیاز متری تعریف شده است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۳۶). تربیت در منظومه فکری ایشان یک نظام است؛ «تربیت آن نظامی است که از بشر انسان می‌سازد» (صفایی حائری، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۷، ۶۱).

۴-۲. چیستی مفهوم «روش تربیتی» در نظام تربیتی صفایی حائری

«روش»^۲ در لغت فارسی به معنای طریقه، قانون، قاعده و شیوه (دهخدا، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۱۰۹۰۴) و در عربی معادل کلمه «اسلوب» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۴۳۷) است. در اصطلاح در نگاه اغلب اندیشمندان تربیتی، آن رفتارها و فعالیت‌هایی است که مربی در جریان تربیت برای هدفی خاص و به منظور تأثیرگذاری بر فراگیران (مربی) انجام می‌دهد (اعرافی، ۱۳۹۳؛ باقری، ۱۳۹۲). روش‌های تربیت از ارکان بنیادین نظام تربیتی اسلامی است که مربی با به کار بستن آنها، مربی را از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب می‌رساند (حسینی‌زاده و مشایخی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۷). از منظر صفایی حائری آغاز هر مذهبی با نظام تربیتی آن همراه بوده و در این نظام است که مطرح می‌شود با چه روشی، روی چه کسانی و در چه هنگامی کار شروع شود (صفایی حائری، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷). وی «شناخت روش مؤثر» برای اجراسازی طرح را از مسائل کلیدی در طرح‌ریزی دانسته و بر این اساس روش تربیت و ساختن افراد را در راه‌های زیادی بیان می‌کنند (صفایی حائری، ۱۳۹۰، ص ۲۳۷-۲۵۰). در واقع یکی از ارکان بنیادین انجام دادن هر کاری و به اجرا درآوردن هر طرحی را اتخاذ «روش» مناسب آن اقدام بیان کرده‌اند (صفایی

1. Education

2. Method

حائری، ۱۳۸۵، ص ۶۱). با تتبع در آثار صفایی حائری به نظر می‌رسد حیثیت روش‌های تربیتی، حیثیت آلی و ابزاری است (اعرافی، ۱۴۰۱، ج ۲۱، ص ۲۸۶). به عبارتی هر کجا ایشان عوامل و ابزارهای تربیتی را به کار برده‌اند، منظور همان روش‌های تربیت نیز می‌باشد. عوامل نیز ناظر بر راه‌ها و روش‌های درونی و وجودی متربی است. برای نمونه: «احساس تقلید و یا رقابت و یا ترس و عشق و یا مقبولیت و یا مسئولیت و شخصیت و یا همدردی و همکاری و یا ترحم و یا غرور او، می‌تواند راه نفوذ مناسب و روش جذب خوبی باشد» (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۸). زیرمجموعه عمل تربیتی و ذیل نظام تربیتی، عناصر و ارکان نظری زیادی را می‌توان در نظر گرفت. «عوامل، اهداف، اصول، روش‌ها و مراحل تربیت» از جمله آن به‌شمار می‌آیند (شکوهی، ۱۳۸۷؛ باقری، ۱۳۹۰). در ادامه مفهوم متمایز روش و جایگاه آن در نظام تربیتی با اجزای یادشده، از نگاه صفایی حائری تبیین و تحلیل می‌گردد.

۵. تمایز روش تربیتی با سایر مؤلفه‌ها در نظام تربیتی صفایی حائری

۵-۱. تمایز «روش تربیت» و «اهداف تربیت» در نظام تربیتی صفایی حائری

در نگاه صفایی حائری، نقطه آغاز ساحت سازندگی و تربیت، «هدف» است؛ تا با تحلیل و تبیین این هدف، نیازها و مراحل مشخص شوند (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۱۹). هدف، مشخص‌کننده نیازها و نیازها تعیین‌کننده مراحل بوده و براساس آن راه‌ها در نظر گرفته می‌شود (صفایی حائری، ۱۳۹۰، ص ۲۲۸؛ ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۱۶۷). جهت این هدف‌گذاری از بالا به پایین است؛ اما در مرحله عمل و اجرا از پایین یعنی روش‌ها، شروع شده تا به اهداف از قبل تعیین‌شده دست یابیم (صفایی حائری، ۱۳۹۰، ص ۱۰۱). انسان در راستای رسیدن به اهداف اصیل خود، روش‌های تربیتی را به خدمت گرفته و از آنها بهره‌برداری می‌کند (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۳۶). از این‌رو روش‌های تربیت در خدمت اهداف یا «غایات تربیت» قرار می‌گیرند و ابزار تحقق هدفی به نام تربیت‌اند.

۵-۲. تمایز «روش‌های تربیتی» و «اصول تربیت» در نظام تربیتی صفایی حائری

از منظر صفایی حائری، اصول مادامی که قابلیت اثبات‌شدن را داشته باشد، می‌تواند ما را در روش کار یاری رساند؛ زیرا «اصل به تنهایی، خود روش جداگانه‌ای نیست؛ بلکه اصول شرایطی هستند که در هنگام به کار بستن روش‌ها باید آنها را به کار بست و با آنها همراه بود» (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۳۵-۱۳۶). به عبارتی اصول و مبانی، زمینه‌ای برای ایجاد نظام‌ها و احکام است. لذا، هر نظامی بویژه نظام تربیتی اسلام، بعد از اصول و مبانی شکل می‌گیرد (صفایی حائری، ۱۳۹۰، ص ۱۲۰). در نتیجه اصول در اندیشه صفایی حائری، مبانی و قواعد جهت‌دهنده‌اند، نه ابزار عملی.

۳-۵. تمایز «روش‌های تربیت» و «اشکال تربیت» در نظام تربیتی صفایی حائری

صفایی حائری، در کتاب «انسان در دو فصل»، بعد از دو مرحله‌ای خواندن جریان زندگی انسان به قبل و بعد از بلوغ، «شکل‌های تربیت» در دوران تمهید را متفاوت دانسته است. وی اشکال تربیت یا رویکردهای تربیت دینی در دوران قبل از بلوغ و صباوت را «تلقینی»، «تحمیلی»، «شخصیت، حریت و تفکر» بیان کرده است (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۱۸). با تتبع در آثار و اندیشه‌های مکتوب وی، به نظر می‌رسد که اشکال یا رویکردهای تربیتی، در نسبت با روش‌های تربیتی دارای تمایزی اساسی است و در مرتبه‌ای بالاتر از روش جای دارد و دارای نوعی احاطه و حاکم بر روش‌ها است. به عبارتی، اشکال تربیت مقسم روش‌هاست و متناسب با هر یک از شکل‌های تربیت، روش‌های تربیتی خاص آن شکل نیز به کار بسته می‌شود.

۴-۵. تمایز «روش تربیت» و «ابزارهای تربیتی» در نظام تربیتی صفایی حائری

در قلمرو تربیت، برای اینکه فرایند تربیت به نحوی پسندیده و مطلوب اجرا گردد، نیازمند ابزارهای ویژه‌ای است (اعرافی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱۷۴). صفایی حائری در کتاب «انسان در دو فصل»، از مفهوم ابزارهای تربیتی با عنوان «وسایل تربیتی» نام برده و معتقدند که: «آن عوامل شناخته شده و احساسات و عواطف عمیق کودک و نقطه ضعف‌ها که عامل کنترل و تسلیم کودک بودند، می‌توانند به دو صورت مستقیم و غیرمستقیم به کار گرفته شوند» (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۴۱). به نظر می‌رسد در نگاه ایشان، عوامل تربیتی و جنبه‌های درونی و وجودی کودک ازجمله احساسات، عواطف و نقاط ضعف و قوت کودک می‌تواند به مثابه ابزارهای تربیتی به کار گرفته شود. برای نمونه ایشان تشویق و پاداش را از عوامل تربیتی کودک دانسته و از آن با اصطلاح وسایل یاد کرده است. «جایزه و پاداش گذشته از توجه، مسائل زیادتری را دربردارد؛ در نتیجه انسان را که نیاز مقبولیت در او شعله می‌کشد، با این (وسیله) می‌توان رام کرد و به بند کشید» (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۹). مربی تربیتی برای بهره‌مندی بهتر از وسایل (ابزارهای) تربیتی، باید از شرایط رشد، حالات و احساسات روانی کودک آگاه بوده و نیروها و استعدادهای درونی وی را در هر مرحله‌ای از جریان رشد شناخته، تا توان پاسخگویی مثبت را داشته باشد. در حقیقت وسایل و ابزارهای تربیتی، نقش تقویت‌کننده و توسعه‌دهنده و عامل تحریک متری را ایفا می‌کند. لذا، موضع مربی، ابزاری است و از ابزارها کمک می‌گیرد تا کودک را به بهترین نحو به حرکت درآورد. به باور ایشان، «نقطه ضعف‌های کودک همان راه‌های کنترل او هستند» (همان، ص ۳۷). به عبارتی این نقطه ضعف‌ها که یک عامل تربیتی است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۷۰)، راه و روش کنترل و تربیت کودک نیز می‌باشد. ایشان با بیان اینکه نمی‌توان برای سازندگی به طور دائم از یک عامل استفاده کرد

و کودک را ترسانند، یا به رقابت انداخت، بیان می‌کنند که: «در این موارد باید از راه قهر وارد شد» (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۵). حال آنکه ایشان روش قهر را از عوامل تربیت نیز (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۵۴) بیان کرده‌اند. بنابراین، به نظر می‌رسد که در خوانش تربیتی وی، وسایل و عوامل درونی تربیت به‌مثابه روش‌های تربیت نیز به کار بسته شده است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۳، ۶۶-۶۷، ۶۹، ۷۲؛ ۱۳۹۱، ص ۴۶).

۶. تقسیم روش‌های تربیتی در نگاه صفایی حائری به قبل و بعد از بلوغ

در روش‌های تربیتی صفایی حائری، زندگی انسان از حیث تربیتی و بر پایه آموزه‌های ناب اسلام به دو مرحله پیش و بعد از بلوغ تقسیم شده است (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۱۸). انسان در مرحله نخست، انسانی است وابسته به وراثت و محیط زندگی که خودآگاه نیست و در گام دوم، انسانی با شاخصه اساسی «بلوغ»^۱ که به خودشناسی رسیده و عنصر نهایی شخصیت او یعنی تعقل در وی شکوفا شده است. با شکوفایی قوه «تعقل» در انسان پس از بلوغ، شخص به خودآگاهی دست یافته و به آزادی می‌رسد (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۲۱-۲۴). براساس گونه‌شناسی نظام تربیتی صفایی حائری و تقسیم‌بندی حیات آدمی، روش‌های نظام تربیتی اسلام یا روش تربیتی انسان نیز متناسب با قبل و بعد از بلوغ متفاوت است (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۲۳) که در ادامه به ارائه آن‌ها پرداخته می‌شود.

۶-۱. روش‌های تربیتی در دوران قبل از بلوغ: روش‌های تمهیدی

در نظام تربیتی صفایی حائری، روش تربیتی دوران صباوت، متفاوت با بعد از بلوغ و تکلیف است. در نگاه وی به نظر می‌رسد روش‌های تربیتی قبل از بلوغ را می‌توان از جنس «روش‌های تمهیدی» دانست؛ به گونه‌ای که پیش از بلوغ به منزله «دوران آماده‌سازی و تمهید» برای رسیدن به بلوغ و تحقق اهداف زمینه‌ای آن مرحله، صورت می‌گیرد. بنابراین، دوران کودکی، به منزله دوران تمهید برای تربیت و روش‌های آن نیز روش‌های دوره تمهید و آمادگی است. لازم به ذکر است که در این دوران با توجه به آنکه کودک دارای نفس بالغه نیست، لذا، فعالیت‌های تربیتی منسوب به مربی است. در نتیجه مربی به عنوان «محرک و عامل تربیتی»، نقش ایفا می‌کند. به عبارتی، در دوران تمهید، از مربی انتظار می‌رود آمادگی‌های لازم برای ورود به بلوغ و تکلیف و تحقق تربیت را آموزش دهد. در این مرحله مربی به امر تربیت مشغول نیست و حرکت تربیتی ندارد؛ لیکن، در حال طی کردن مسیر تربیت است. صفایی حائری در روش تربیتی کودک از

۱. «فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (حجر، ۲۹). در خوانش صفایی حائری، نفخ روح بعد از مرحله «سویته» مطرح است؛ زیرا تسویه انسان، در هنگام رسیدن به بلوغ کامل شخص است (صفایی حائری، ۱۳۹۱).

مؤلفه‌ها و عناصر: «محیط‌های تربیت، اشکال تربیت، عوامل تربیت و وسایل تربیت»، برای استفاده مطلوب مربی در امر تربیت و تعالی متری نام برده و به شرح و تفصیل آن‌ها پرداخته است که در ادامه به تبیین آن‌ها پرداخته می‌شود.

الف. تنوع اشکال و روش‌های تربیتی در محیط‌های متفاوت دوره تمهید: صفایی حائری، محیط‌های تربیتی را به سه گونه «محیط بسته، متضاد و متحرک» تقسیم کرده که هر کدام نیازمند روش و برخورد خاص تربیتی متناسب با آن محیط است. از این رو روش و شکل تربیتی دوره صباوت و تمهید، متناسب با هر نوع محیطی متمایز است.

ب. محیط تربیتی بسته، اشکال (رویکردها) و روش‌های تربیتی آن: محیط تربیتی همگون و بسته، محیطی است شبیه و همرنگ که یک فکر بیشتر در آن جریان ندارد (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۲۵-۲۶). کار تربیت در این محیط کار ساده و آسان‌تری است؛ زیرا می‌توان فکرها و ارزش‌ها و خصلت‌های مطلوب را به کودک تزریق نمود (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۲۶-۲۷). تربیت کودک در چنین محیطی «تلقینی و سنتی» است و روش تربیت به گونه‌ای است که می‌توان خصلت‌ها و ارزش‌های مطلوب را به صورت مستقیم و غیرمستقیم با «داستان و اشارات و همراه با تحمیل و تدبیر و تشویق» (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۱) و «تهدید» (همان، ص ۳۲) به کودک عرضه کرد.

ج. محیط تربیتی متحرک، اشکال (رویکرد) و روش‌های تربیتی آن: محیط متحرک، محیطی است که جامعه در آن دچار تضاد و ناهمگونی نیست (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۵)؛ زیرا تضادهای اجتماعی، دیگر اغتشاشی ندارد و به حرکت تبدیل یافته است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۴). لذا، در چنین جامعه متحرکی، رویکرد تربیتی «تحمیلی» کارساز است و سنت‌ها را می‌توان به او دیکته کرد و تمرین‌ها و عادات، متحرک و پیش برنده‌اند. بنابراین، در محیط‌های متحرک می‌توان به صورت مستقیم و غیر مستقیم با روش‌های «تفهیم، تحمیل، تدبیر و تشویق و تهدید» خصلت‌ها و ارزش‌ها را به کودکان عرضه کرد (همان، ص ۳۲).

د. محیط تربیتی متضاد/ باز، رویکردها و روش‌های تربیتی آن: محیط تربیتی باز یا متضاد، محیطی است آزاد، سرشار از تضاد، درگیری و ناهمسانی که کودک در این محیط با انواع فکرای متضاد برخورد می‌کند (همان، ص ۲۷). مقوله تربیت در این محیط کاری بس دشوار و به سادگی امکان‌پذیر نیست و تحمیل در این محیط جایگاهی ندارد (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۱-۳۲). در نتیجه رویکردهای تربیتی محیط‌های بسته و متحرک کارساز نیست (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۲). در این محیط «برخوردهای شخصیت‌ساز و سوال‌های دقیق و توجه‌های غیرمستقیم و بی‌اعتنایی حساب شده، اثر بیشتری دارد»

(صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۲۸). در این چنین جامعه‌ای «تزریق/ تحمیل» تصمیمات، توسط مربی، اشتباهی بس بزرگ است. از این رو، می‌توان روش مطلوب تربیتی، در محیط باز و بر مبنای روش تربیتی قبل از بلوغ عقلانی را «روش مصونیت‌بخشی» دانست؛ به گونه‌ای که کودک را در برابر هجمه‌ها واکسینه کرد تا با گذر از این مرحله قادر باشد با سنجش و تعقل انتخاب نماید (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۵). بنابراین، ضروری است روش‌های تربیت در محیط‌های باز، به گونه‌ای باشد که سه خصوصیت را در کودک بارور کرده و او را واکسینه نماید: شخصیت و استقلال، حریت و آزاداندیشی و تفکر و تحلیل (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۶)، که این سه عنصر در نظام تربیتی ایشان، اشکال تربیت نام دارد (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۱۸).

۱. **شخصیت و استقلال:** در خوانش تربیتی صفایی حائری، مقصود از شخصیت دادن به کودک، آن شخصیتی است که کودک را در برابر هجمه‌ها مسلط و مقاوم کرده و به دیگران اجازه تصمیم‌گیری و یا تحمیل عقاید و ارزش‌ها را نمی‌دهد (همان). بر مبنای این شاخصه، کودکی که ویژگی «شخصیت» را داراست، هرگز تقلید نمی‌کند و تحت تأثیر هر کلام و مکتب و عقیده‌ای قرار نگرفته و در هر راه و سستی هضم نمی‌شود (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۳).

۲. **حریت و آزادمنشی:** هم‌گام با شخصیت یافتن کودک، او به آزادمنشی و حریت دست می‌یابد. آزادی و حریت خارج از درون آدمی نیست. با این آزادی کودک می‌پذیرد و انتخاب‌گر شده و در اصل منش او، آزاد از تعلقات می‌گردد (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۹-۲۰). بر مبنای شاخص حریت و آزادی، کودک به جای «نمی‌شود و نمی‌توانم‌ها» در جهت «چگونه و چطور» توانستن و تغییر و تبدیل انجام کارها حرکت می‌کند (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۴).

۳. **تفکر و تحلیل:** با پایه‌ریزی حریت و آزادمنشی در نهاد کودک، بستر تفکر و اندیشیدن و تحلیل در او شکوفا می‌شود. شخصیت، حریت و تفکر، کودک را در «محیط‌های باز» مسلح می‌سازد و با پایه‌گذاری آزاداندیشی در کودکان، بستر تفکر و اندیشیدن و تحلیل را در آنان ایجاد می‌سازد (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۶-۴۷). اکنون این مسأله اساسی مطرح است که چگونه می‌توان «شخصیت و استقلال، حریت و تفکر» را به کودک منتقل کرد. در نگاه استاد صفایی، برای تربیت کودک و نیل به این هدف می‌توان از عوامل تربیتی استفاده کرد. در «درون انسان» دریایی است از رودخانه‌های عشق و ترس و امید و تقلید و تلقین و تحمیل؛ که هر کدام از این عامل‌ها می‌تواند انسان را بسازد و تربیت کند و او را پیش براند یا عقب و یا راکد نگاه دارد (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۳۹). به نظر می‌رسد مقصود ایشان از عوامل تربیت، عوامل و احساساتی است که از درون و ساختار وجودی مرتبی عامل تربیت اوست و ناظر بر «جنبه‌های

درونی متری «می باشد. وی در بحث عوامل تربیتی بیان می کند که: «نقطه ضعف های کودک، همان راه های کنترل او هستند و چه کودک و چه بزرگ در برابر ضعف های خود به زانو افتاده و تسلیم می شوند» (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۷). ایشان در خصوص پایه ریزی و انتقال این سه خصوصیت از کلمه عوامل استفاده کرده اند، لیکن، به نظر می رسد عوامل در اینجا به مثابه روش تربیت است. گذشته از نقاط ضعف و علاقه ها و نفرت های مقطعی و موقتی کودک، مربی می تواند در وجود کودک، از «احساسات و عواطف عمیق تری» برای تربیت و سازندگی بهره برداری کند. احساس تقلید و یا رقابت، ترس و عشق، مقبولیت و یا مسئولیت، شخصیت و یا همدردی، همکاری و یا ترحم و یا غرور کودک، این توانایی را دارد که «راه نفوذ و روش» جذب مطلوبی باشد و غیرمستقیم زمینه های فکری را بستر سازی کرده تا به انتخاب گری بعد از بلوغ بینجامد (همان، ص ۳۸). بنابراین، مربی آگاه و توانمند، با شناخت «عوامل درونی حاکم بر کودکان و شناسایی قوانین مسلط بر وجود آنان»، می تواند به تسلیم، تربیت و همراه کردن کودک با خود موفق شود (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۸-۳۹). در ادامه برای پایه گذاری سه عنصر «شخصیت، حریت و تفکر» در کودک، به بیان عوامل، روش ها و ابزار تربیت پرداخته می شود. در حقیقت این عوامل و ابزارها در کودکی به مثابه روش های تربیتی هستند که در ذیل بیان می گردد (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۸-۷۴).

۴. شناخت نقاط ضعف کودک: نقاط ضعف کودک در واقع به مثابه راه های کنترل وی هستند. اصل بر آن است که هر شخصی اعم از کودک و بزرگسال در برابر ضعف های خود تسلیم می گردد. از نقطه ضعف های کودک و نفرت های مقطعی و موقتی کودک می توان استفاده کرد (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۷-۳۸).

۵. علاقه ها و آرزوهای طولانی: از جمله نقاط ضعف کودکان که از این مسیر می توان به امر تربیت و تأدیب پرداخت، استفاده از روش علاقه مندی ها و آرزوهای طولانی آنان است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۷). علاقه عاملی است که می تواند به طور مستقیم کودک را همراه نماید و مستقیم و غیرمستقیم به کار بسته شود (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۹).

۶. احساسات و عواطف عمیق کودک: احساس تقلید و یا رقابت و یا ترس و عشق و یا مقبولیت و یا مسئولیت و شخصیت و یا همدردی و همکاری و ترحم و غرور کودک، می تواند راه نفوذ و «روش» جذب مناسبی باشد به شرط آنکه با این عوامل، شخصیت و حریت و تفکر را به کودک هدیه کنیم (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۸).

۶. تقلید: روحیه تقلید بزرگ ترین عامل تربیتی است که کودک را به سوی خوبی و بدی سوق می دهد؛

زیرا کودک ذاتاً دارای غریزه تقلید و کمال‌جویی و قهرمان‌پرستی است. بنابراین، در دل احساس تقلید، «روش ارائه الگو» و انتخاب الگوهای بزرگ‌تر و شخصیت‌های عظیم‌تر نهفته است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۵۵).

۷. **رقابت:** رقابت در نگاه استاد صفایی، شخصیت کودک را تحریک کردن و اراده او را بارور ساختن است. لذا، تحریکات عقده‌آور و مقایسات تحقیرکننده را نمی‌توان رقابت نامید (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۵۷). مربی باید کودک را شخصیت داده و با استفاده از روش «تحریک حس رقابت و ارائه رقیب» او را تحریک نموده و به مسابقه و حرکت وادارد، تا در این مسیر با ایجاد رقابت به مقصود خویش رسیده و شخصیت و حریت و تفکر را به کودک هدیه نماید (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۹).

۸. **داستان و هنر:** در نگاه استاد صفایی، روش «قصه‌گویی» با ادبیات داستانی و نمایشی می‌تواند به جای شعارهای سرد و یا تلقین‌های پنهان، برخورد با مشکل و روش حل آن را آموزش دهد (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۳۴). مربی تربیتی باید از طریق ادبیات داستانی و نمایشی از درِ مخفی، ناخودآگاه کودک را به چرخش انداخته و خواست خود را از این مسیر در کودک پیاده کند و شخصیت و تفکر و حریت را به وی بیاموزد (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۴۹).

۹. **تدبیر و اجرای تاکتیک‌های عملی:** مربی توانمند آن است که با تدبیر و تاکتیک و نقشه و همکاری دیگران، کودک را به حریت و تفکر برساند. او این توان را دارد که با احترام قائل شدن و ایستادن جلوی پای کودک و شرح و بازگویی استعدادها و عظمت‌های وی، او را با سرمایه‌های آشنا کند و کودک را به حرکت درآورد (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۵۰). همچنین با تدبیری از جمله مشورت با کودک، مسئولیت‌سپاری، چشم‌پوشی از ضعف‌های ناخواسته، توسری نزدن و کوچک جلوه دادن خسارت‌های وارده (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۴۱) راز شخصیت و حریت و تفکر را به کودک بیاموزد.

۱۰. **ترس و مجازات:** ترس درحقیقت احساسی است که در انسان نیروهایی را به حرکت درآورده و او را به کارهایی وامی‌دارد و منجر به نیرنگ‌ها و فرارها و یا به حرکت، پیشرفت و پرهیزکاری و کنترل هوس‌ها ختم می‌شود. اما کتک و مجازات نایست به عنوان دل‌خنکی باشد، بلکه به عنوان ایجاد ترس و یک عامل تربیتی مدنظر است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۵۸-۶۵).

۱۱. **قهر:** استاد صفایی با متذکر شدن این اصل که روحیات کودکان یکسان نیست و همیشه نمی‌توان به یک عامل در جریان مستمر امر تربیت اکتفاء کرد، عامل قهر را، راه مطلوبی برای امر تربیت دانسته است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۵-۶۶).

۱۲. **تهدید، وعده و وعید:** در باب آرزوها و وعده به کودک، دقت در به وجود نیامدن دروغ و تخلف

است؛ زیرا به محض آنکه یک تهدید و وعده‌ای عملی نشود، دیگر تهدیدات و وعده‌ها کاربردی نخواهد داشت و چه‌بسا خود به نوعی آموزش دروغ و فریب است. لذا، مربی باید آگاهانه قول داده، تا درس راستگویی نیز باشد (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۷).

۱۳. محبت و احسان: انسان اسیر محبت و محبت عامل ایجاد شکست و زبونی در روح کودک است. همچنین علاوه بر دارا بودن حالت اسارت و شکست، نوعی عشق و علاقه در کودک ایجاد کرده که در تربیت‌پذیری وی اثرگذار است. «محبت مانند آبی است که به گیاه می‌رسد، اگر نباشد می‌خشکد و اگر بیش از حد شود، ریشه گیاه می‌گندد، خراب می‌شود و گیاه می‌خشکد» (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۹).

۱۴. تشویق، پاداش و توجه: ازجمله نیازهای وجود انسان، نیاز به مقبولیت و مورد توجه واقع شدن و جالب بودن است و این پاداش و تشویق در سطح بالایی این نیازها را اشباع می‌سازد. در نتیجه انسان را که نیاز به مقبولیت در وی شعله می‌کشد، با این وسیله می‌توان رام کرد و با این نقطه ضعف، او را به جلو حرکت داد (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۶۹-۷۱).

۱۵. طعنه، کنایه و توبیخ: چوب‌کاری، طعنه و توبیخ مشروط به آنکه به موقع استفاده شود، بسیار نتیجه‌بخش است (صفایی حائری، ۱۳۹۳، ص ۷۰). نکته قابل توجه آن است که در نظام تربیتی صفایی حائری، تربیت حذفی و جداسازی کودک از عوامل مخرب، تربیت اسلامی نیست. وی با بیان اینکه «معصوم (ع) که واقف بر نفوس و تمام اقدار آدمی بود، به شیوه بیناتی با تمام نفوس برخورد می‌کرد و تربیت حذفی و ارشادی نداشت که بگوید شما این کار را بکن و این کار را نکن و با کی باش و یا نباش؛ چراکه نمی‌توان تمام عوامل مزاحم را سلب کرد». این نوع تربیت را، تربیت حقیقی، الهی، اسلامی، انسانی و مبنایی ندانسته است (صفایی حائری، ۱۴۰۰، ص ۴۰). در ادامه روش‌های تربیتی دوره تمهیدی در محیط‌های سه‌گانه از نگاه صفایی حائری، در جدول (۱) به تصویر کشیده شده است.

جدول ۱ - روش‌های تربیتی دوره تمهیدی در محیط‌های سه‌گانه‌ی نظام تربیتی صفایی حائری

محیط‌های تربیتی	اشکال یا رویکردهای تربیتی	روش‌ها و ابزار تربیت در محیط‌های سه‌گانه
محیط بسته	تلقینی و سنتی	داستان، اشارات، تحمیل، تدبیر، تشویق، تهدید
محیط متحرک	تحمیلی	تفهیم، تحمیل، تدبیر، تشویق، تهدید
تربیت در دوران قبل از بلوغ (دوره تمهیدی)	شخصیت حریت تفکر	شناخت نقاط ضعف کودک، علاقه و آرزوهای طولانی، احساسات و عواطف عمیق، تقلید، رقابت، ترس و مجازات، قهر، تهدید و وعده و وعید، محبت و احسان، تشویق و پاداش و توجه، داستان و هنر، طعنه و توبیخ و کنایه، تدبیر و اجرای تاکتیک‌های عملی

۲-۶. روش‌های تربیتی بعد از بلوغ (انسان بالغ)

صفایی حائری، دوره تسویه انسان از بلوغ به بعد را، نقطه عزیمت آدمی دانسته است که این بلوغ را با بلوغ تقویمی و بلوغ اندام‌های انسان نباید اشتباه کرد، بلکه با استناد به کلام وحی «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا»^۱ «بلوغ اشد» رسیدن به کمال و قوت در تمامی نیروها و استعدادها است که همان مرحله «تسویه» نام دارد (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۴۸). هم‌گام با تسویه و ترکیب نهایی، انسان به دو خصلت وجدان و آزادی رسیده و عامل اساسی شکل‌گیری این مقوله همان عنصر بنیادین تعقل آدمی است. بنابراین، تفاوت کودک با انسان بالغ در شکوفا نبودن قوه عقل در کودک است (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۵۳). بر مبنای آنچه بیان شد، در نگاه صفایی حائری، با تحقق بلوغ و تکلیف، روش‌های تربیتی کاملاً متمایز می‌شود و از تمهیدی به «حرکت‌ساز» مبدل می‌گردد. در این دوران عامل و محرک تربیتی، شخص متری بوده و متری به امر تربیت خویش مشغول است. لذا، فرآیند تربیت همواره در متری صورت می‌گیرد و حرکت تربیتی در وی در جریان است. با تتبع در نظام تربیتی صفایی، جریان تربیتی انسان بالغ بر دو مبنای «روش‌های عام و اصول خاص تربیتی» به دست آمد.

۱-۲-۶. روش‌های عام تربیتی انسان بالغ

صفائی حائری در کتاب «مسئولیت و سازندگی»، روش تربیت انسان بالغ را به ترتیب براساس «تزکیه، تعلیم و تذکر» صورت‌بندی کرده است (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۲۷، ۷۱-۷۲)؛ به گونه‌ای که روش تربیتی اسلام از «تزکیه- آزادی، تعلیم- آموزش، تذکر- یادآوری»، همراه با «تدبیر- ارزیابی، تفکر- نتیجه‌گیری و تعقل همراه با سنجش» شکل گرفته است (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۲۷)؛ اما در کتاب «انسان در دو فصل»، جریان تربیت در روش‌های عام تربیتی از مرحله ذکر، یادآوری و از ادراکات حضوری آغاز شده که سرآغاز جریان رشد و فلاح است (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۵۳) و سپس در ادامه با تزکیه و تعلیم همراه شده است (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۵۹). از این‌رو در نگاه وی ذکر، تزکیه و تعلیم، روش تربیتی اسلام است (صفایی حائری، ۱۳۹۱، ص ۶۱).

الف. روش تزکیه: صفایی حائری معتقد است که، فکر انسان همانند یک قطب‌نما می‌تواند جهت حرکت را مشخص و راه را روشن نماید، به شرط آنکه این قطب‌نما تحت تأثیر کشش‌ها و جاذبه‌ها قرار نگرفته باشد. خداوند تفکر^۲ بعد از قیام را از انسان خواسته است. انسان چه‌بسا گرفتار آهن رباهای عادت،

۱. قصص، ۱۴.

۲. «قل انما اعظکم بواحدة ان تقوموا مثی و فرادی ثم تفکروا» (سبا، ۴۶).

تعصب و تقلید و منافع و غریزه باشد و در نتیجه این قطب‌نمای منحرف به جای آنکه فرد را به مقصد برساند، در دریا غرق می‌کند (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۷۰-۷۵).

ب. روش تعلیم: صفایی حائری، با بیان اینکه افراد بسیار تفکراتی را شروع کرده‌اند، ولی نتیجه‌ای در بر نداشته است، بر لزوم وجود مربی آگاه^۱، برای آموزش روش تدبیر، مطالعه و طرز تفکر تأکید می‌کند (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۷۰). این مرحله از تربیت در نظام فکری ایشان، از نقطه عزیمت سوال در خلقت انسان، بودن و ارزش‌مندی او و استعدادها و سرمایه‌های بزرگ وی شروع می‌شود و تفکر در این سوالات عمیق و شناخت انسان مجهول، نقطه حرکت و رشد، و شناخت هستی است^۲ (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۸۱-۹۱).

ج. روش تذکر: انسان گرفتار غفلت‌ها و وسوسه‌ها است و مربی باید یادآوری و تذکر^۳ داشته باشد (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۷۰؛ ۱۳۸۱، ص ۴۰). خداوند متعال نیز متذکر سرمایه‌های عظیم انسان^۴ و وسعت هستی^۵، عظمت الله و رحمت او^۶ شده است. لذا، تذکرات یک نیاز اصیل و دارای نقش اساسی در سازندگی و رشد انسان است (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۰۰-۱۰۳).

نمودار ۱- روش‌های عام تربیتی انسان بالغ در نظام تربیتی صفایی حائری

۶-۲-۲. اصول خاص تربیتی «بینات، کتاب و میزان»

صفایی حائری، هر جامعه انسانی را متشکل از اقلیت و اکثریت‌هایی همراه با روحیات و استعدادها، خاص و متمایز می‌داند که با توجه به این تمایز، روش و طرز برخورد با افراد نیز متفاوت است. وی اقلیت صالح و مصلح با روحیات طلب و تسلیم را استعدادهای برتر و ارزشمندی دانسته که برای ساخت آنان از

۱. «یتلوا علیهم آیاته و یزکیهم و یعلمهم الکتاب و الحکمه» (آل عمران، ۱۴۶).

۲. «قَالَ النَّبِيُّ: مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» (جمهور احسانی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۱۰۲).

۳. «وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ» (ذاریات، ۵۵).

۴. «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره، ۳۰).

۵. «فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ» (توبه، ۳۸).

۶. «وَذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ» (ابراهیم، ۵).

«روش بینات، کتاب و میزان» می‌توان استفاده کرد (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۲۰۶-۲۱۵؛ صفایی حائری، ۱۳۸۲ الف). وی در نامه‌ای به فرزندش محمد بیان می‌کند که در این سرزمین و زمانه تاریک و شلوغ باید مجهز به بینات، کتاب و میزان باشی، تا با این سه وسیله در تمامی جریان‌های فکری، سیاسی و اجتماعی و در برابر فریب‌ها و شیطان‌ها قائم به قسط و بر روی ساقه‌ها و ریشه‌های محکم بتوان بر پا ایستاد. به اعتقاد او بینات، آن هدایتی است که رابطه و مقصد تو و جهان را روشن می‌نماید. در نگاه وی کتاب، یعنی دستورها، فرضیه‌ها و آداب و احکام در این حرکت و میزان نیز، آن معیاری است که در انتخاب مقصد و انتخاب مکتب و عمل و در هنگامه تراحم فرد را راهنما است، تا قائم بر قسط باشد (صفایی حائری، ۱۳۸۲ ب، ص ۴۵-۱). بنابراین، در خوانش نظام تربیتی وی، روش تربیتی نظام اسلام، داغ کردن و شاخ و برگ دادن و بغل کردن نیست، بلکه جریان روشنگری و بینات است. این بینات با کتاب به معنای روش کار و دستورالعمل همراه است (صفایی حائری، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷).

۷. نتیجه‌گیری

مسئله محوری این پژوهش از ابهامی دیرپا در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی نشأت می‌گیرد؛ ابهامی که به چستی، اقسام و معیارهای تمیز «روش‌های تربیتی» بازمی‌گردد. بر این مبنا، پژوهش حاضر با بازخوانی و تحلیل مبانی اندیشه تربیتی صفایی حائری، در پی رفع این خلأ نظری و ارائه الگویی روشمند از مفهوم و طبقه‌بندی روش‌های تربیت در چارچوب نظام تربیتی اسلامی بوده است. یافته‌های پژوهش نشانگر آن است که در منظومه فکری صفایی حائری، «روش تربیتی» صرفاً ابزار انتقال دانش یا ارزش نیست، بلکه سازوکار هنجاری هدایت و رشد انسان در مسیر عبودیت و خودراهبری است. وی با تفکیک دو مرحله بنیادین تربیت، یعنی «پیش از بلوغ» و «پس از بلوغ»، چارچوبی منظم برای تبیین انواع روش‌ها ارائه می‌کند. در مرحله نخست، روش‌های تربیتی به‌عنوان «روش‌های تمهیدی» تعریف می‌شوند که متناسب با ویژگی‌های روانی و اجتماعی کودک طراحی شده و نقش آماده‌سازی ذهنی و شخصیتی را برعهده دارند. در مرحله دوم، روش‌های تربیتی در دو سطح «روش‌های عام» شامل تذکر، تعلیم و تزکیه همراه با تدبیر، تعقل و ارزیابی سنجشی، و «اصول خاص» شامل «بینات، کتاب و میزان» برای پرورش استعدادها برتر، تبیین شده است. همچنین تحلیل داده‌ها نشان داد که تحقق مؤثر این روش‌ها در گرو درک صحیح از «محیط‌های تربیتی» سه‌گانه «بسته، متحرک/ متضاد و باز» است. بر این اساس، پژوهش حاضر توانسته به پرسش محوری «روش‌های تربیتی در نظام فکری صفایی حائری چیست؟» پاسخی مستند و نظری ارائه دهد. برآیند نهایی پژوهش، ارائه الگویی تلفیقی و کاربرست‌پذیر است که مرحله‌محوری رشد را با محیط‌محوری تربیت پیوند می‌دهد؛ الگویی که در مرحله پیش از بلوغ، به درونی‌سازی ارزش‌ها

بدون انسداد خلاقیت، و در مرحله پس از بلوغ، به خودراهبری معرفتی، اخلاقی و داوری مسئولانه منجر می‌شود. این دستاورد می‌تواند مبنایی نظری برای بازسازی گفتمان تربیت اسلامی در عصر حاضر فراهم آورد و مسیر پژوهش‌های آینده در حوزه روش‌شناسی تربیت اسلامی را روشن سازد.

با توجه به الگوی مرحله‌محور و محیط‌محور صفایی حائری، پیشنهاد می‌شود برنامه‌های تربیت معلم با تأکید بر سه محور بازآرایی شوند:

- ۱) تقویت توانایی تشخیص مرحله رشدی متربی و نوع محیط تربیتی برای انتخاب روش مناسب.
- ۲) آموزش مهارت‌های کلیدی تذکر، تعلیم، تزکیه، تدبیر و ارزیابی سنجشی به‌عنوان شایستگی‌های حرفه‌ای معلم.
- ۳) طراحی کارورزی‌هایی که معلمان را در مواجهه با محیط‌های بسته، متحرک/متضاد و باز، قادر به انتخاب و ترکیب روش‌های تربیتی سازگار با منظومه اندیشه صفایی حائری کند.

— منابع —

قرآن کریم

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع؛ دار صادر، ج ۱.
- ابن ابی جمهور احسائی، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). *عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة*. قم: سیدالشهداء، ج ۴.
- احمدزاده، سید مصطفی (۱۳۹۴). *مهندسی فرهنگ، مبنای سبک زندگی اسلامی؛ درآمدی بر دیدگاه‌های قرآنی استاد علی صفایی حائری*. حوزه، ۳۲ (۱۷۵)، ص ۱۵۷-۱۹۶.
- احمدیان احمدآبادی، اکرم (۱۴۰۳). *واکاوی ابعاد روش تربیت الگویی در پرتو معارف علوی. آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث*، شماره ۱۹، ص ۲۶۵-۲۴۷.
- اعراف، علیرضا (۱۳۹۳). *فقه تربیتی، مبانی و پیش‌فرض‌ها*. قم: مؤسسه فرهنگی اشراق و عرفان.
- اعراف، علیرضا (۱۴۰۱). *فقه تربیتی (تربیت اخلاقی)*. تحقیق و نگارش حسین محمودیان. قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ج ۱، ۲۱.
- باقری، خسرو (۱۳۹۰). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات مدرسه، ج ۱، چاپ بیست و پنجم.
- باقری، خسرو (۱۳۹۲). *آموزاندن «به» و آموختن «از»*: تحول در آموزش و پرورش در پرتو عاملیت و تعامل. *پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت*، ۳ (۲)، ص ۱۶-۵.
- حسینی‌زاده، سید علی؛ مشایخی، شهاب‌الدین (۱۳۹۳). *روش‌های تربیت در قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ سازمان سمت، ج ۲.
- خواجeh پور، ارسلان؛ نجفی، حسن (۱۴۰۱). *پیش‌نیازشناسی و وظیفه‌شناسی مربی تربیت دینی در اندیشه استاد علی صفایی حائری*. *پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی*، شماره ۲، ص ۲۶-۷.
- داموسوی، سید سخی (۱۴۰۲). *نقش فقه در روش‌های تربیت*. *گفتنمان فقه تربیتی*، ۱۵ (۲۵)، ص ۱۰۶-۱۲۸.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: نشر دانشگاه تهران، ج ۸.
- زارعی گلپایگانی، محمدمهدی (۱۳۹۲). *نیاز بشر به دین از دیدگاه استاد صفایی حائری*. *محفل*، ۳ (۱۰)، ص ۱-۲۰.
- شرفی، محمدرضا؛ سجادی، سید مهدی؛ قربانعلی، محمد (۱۳۹۴). *مبانی انسان‌شناختی در اندیشه علی صفایی حائری*. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۳ (۵)، ص ۷۸-۱۰۰.
- شکوهی، غلامحسین (۱۳۷۸). *تعلیم و تربیت و مراحل آن*. مشهد: به‌نشر آستان قدس رضوی.
- شمخانی، اژدر؛ نور علیان، یاور؛ عاشوری، مظاهر؛ المیر، سعید (۱۳۹۳). *اصول و روش‌های تربیتی از دیدگاه امام خمینی*. *بصیرت و تربیت اسلامی*، شماره ۱۱، ص ۱۳۶-۱۱۳.
- صفایی حائری، علی (۱۳۸۱). *روش برداشت از قرآن*. قم: چ اول، انتشارات لیلة القدر.
- صفایی حائری، علی (۱۳۸۲ الف). *رشد*. قم: انتشارات لیلة القدر.
- صفایی حائری، علی (۱۳۸۲ ب). *نامه‌های بلوغ*. قم: انتشارات لیلة القدر.
- صفایی حائری، علی (۱۳۸۵). *مسئولیت و سازندگی*. قم: انتشارات لیلة القدر.
- صفایی حائری، علی (۱۳۹۰). *حرکت؛ تحلیل جریان فکری و تربیتی انسان*. قم: انتشارات لیلة القدر.

- صفایی حائری، علی (۱۳۹۱). *انسان در دو فصل*. قم: انتشارات لیلة القدر.
- صفایی حائری، علی (۱۳۹۳). *تربیت کودک*. قم: انتشارات لیلة القدر.
- صفایی حائری، علی (۱۳۹۸). *تطهیر با جاری قرآن: تفسیر سوره بقره*. قم: انتشارات لیلة القدر، ج ۲.
- صفایی حائری، علی (۱۴۰۰). *جمع‌ها و حاصل جمع‌ها*. قم: انتشارات لیلة القدر.
- عسکری‌پور، زهرا؛ نوروزی، رضا علی (۱۳۹۶). *محیط‌های تربیتی اثرگذار در دوران کودکی با نگاهی بر دیدگاه صفایی حائری*. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۳۶، ص ۷۳-۹۹.
- غنوی، امیر (۱۳۹۶). *مبانی نظام تربیتی استاد علی صفایی حائری*. گردهمایی امور تربیتی و تربیت اسلامی. <http://www.talie.ir>; <http://talienovin.ir/?p=63555>
- قصوری درگاهی، رخساره؛ شعبانی ورکی، بختیار؛ جاویدی کلاته جعفرآبادی، طاهره؛ الهی خراسانی، مجتبی (۱۴۰۲). *صورت‌بندی روش‌های مواجهه با اندیشه‌های برون‌دینی در آثار اندیشمندان تربیت اسلامی*. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۶۱، ص ۲۱۸-۲۳۸.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: انتشارات صدرا.
- موسوی، سید محمدعلی؛ موسوی نسب کرمانی، سید محمدرضا؛ مسترحمی، سید عیسی (۱۴۰۳). *روش‌های تربیتی در نظام تزکیه‌محور قرآن و علم*. شماره ۳۴، ص ۷۰-۴۷.
- مهدوی‌راد، محمدعلی؛ زرسازان، عارفه (۱۳۹۹). *روش تربیت انسان در سیره انبیاء از نگاه قرآن کریم*. پژوهش دینی، شماره ۱۴، ص ۱۶۴-۱۴۳.
- نیک‌فرجام، محمدکاظم؛ نجفی، حسن (۱۴۰۱). *نقش تفکر در آموزش مفاهیم دینی از دیدگاه استاد علی صفایی حائری*. معرفت، شماره ۴، ص ۴۹-۵۶.